

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Токтакун кызы Г.

ТУРКСТАН КРАЙЫНДАГЫ СОТ БИЙЛИГИНИН ФУНКЦИЯЛАРЫ

Токтакун кызы Г.

ФУНКЦИИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ

Toktakun kyzy G.

JUDICIARY FUNCTIONS IN TURKESTAN

УДК:342.565.5Ж340.132.626

Макалада 1867-жылы Туркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен кабыл алынган «Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облусун башкаруу тууралуу проект» аттуу Жободогу элдик сот системасынын функцияларына анализ жасалат. Жободо каралган сот адилеттүүлүгү, кылмыш, жаза жана жазанын түрлөрү аныкталат. Элдик сотторду шайлоодогу паракорчулук көрүнүштөрдүн жаралгандыгы белгиленет.

Негизги сөздөр: элдик сот, генерал-губернаторлук, жобо, кылмыш, жаза, шайлоо, съезд.

В статье анализируются функции народной судебной системы после образования Туркестанского генерал-губернаторства с принятием «Проекта положения об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областей». В Положении определены судебная справедливость, преступление, наказание и виды наказаний. Указывается появление взяточничества в процессе выборов.

Ключевые слова: народный суд, генерал-губернаторство, положение, наказание, выборы, преступление, съезд.

The paper analyzes the functions of the people's judicial system after the formation of the Turkestan general-governorship with the acceptance of the project named «Draft regulations on the management of the Semirechenskaya and Syr-Darya regions». Judicial justice, criminal case, punishment and types of punishments have been determined; the appearance of bribery in the election process has been indicated in the paper.

Key words: people's court, General-governorship, position, punishment, elections, crime, Congress.

Россия империясы Туркстан аймагын каратуу менен катар каратып алган аймактарды башкаруу үчүн атайын «Убактылуу Жобо» кабыл алып, жаңы административдик башкаруу системасын киргизген. Белгилей кетчү, нерсе колониалдык доор мезгилинде бир канча «Убактылуу Жоболор» иштелип чыгып, падыша тарабынан бекитилбестен «Убактылуу» колдонулуп келинген. Россия Империясынын курамына Сыр-Дарыянын кээ бир бөлүктөрү жана Кыргызстандын түндүк аймактары кошулгандыгынын натыйжасында 1865-жылы 12-февралда Оренбург генерал-губернаторлугунун курамында Туркстан облусу түзүлгөн. Анын курамына Ыссык-Көл, Чүй, Кемин, Талас, Кетмен-Төбө өрөөндөрү жана ички Тянь-Шань

кирген [1]. Жаңы түзүлгөн административдик бирдикти башкаруу максатында 1865-жылы 6-августта император Александр II «Туркстан аймагынын башкаруу тууралуу «Убактылуу Жобону» бекиткен. Облустун биринчи аскер губернатору болуп генерал-майор М.Г. Черняев дайындалган. Жаңы түзүлгөн губернаторлуктун биринчи генерал-губернатор кызматына падыша Александр II К.П. Кауфманды дайындаган. Аталган Жобонун кабыл алынышы менен салттуу кыргыз коому бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болгон: коомдук-саясий түзүлүштүн өзгөрүүсү менен бирдикте сот, сот жүргүзүү тартиби, кылмыштарды өз ара ажыратуусуна, сот жараянынын жүргүзүлүш тартибине бир катар жаңылыктар киргизилген.

Кыргыздарда Россия империясынын курамына киргенге чейинки мезгилде бий соту баардык иштер боюнча өкүм чыгарууга укуктуу болгон [2]. Ошондой эле, кылмыш жана жарандык иштердин арасында так чек болгон эмес. «Жети-Суу жана Сыр-Дарыя аймагын башкаруу туралуу Жобого» ылайык, Туркстан аймагында сот функцияларын аткарып келген казы жана бийлерди облустун аскер-губернатору жана аскер-сот комиссиялары дайындаган же кызматынан бошоткон. Орус улутунун өкүлү катышпаган баардык иштер, бий жана казы сотторунда каралган. Ал эми улуттар аралык адам өлтүрүү, тоноочулук боюнча иштер аскер-сот комиссиялары тарабынан «Талаа кылмыш уставы» боюнча жүргүзүлгөн.

Жаңы бийликтин сот иштерине төмөнкүдөй багыттагы, түзөтүүлөрдү киргизген:

а) денеге оор залака тийгизүү, кулак, мурун, кол, бугтарын кесүү токтотулган. Ошондой эле казылар сотунун чечими боюнча башты кесүү аркылуу өлүм жазасына бөгөт коюлган. Анын ордуна түрмөгө камоо, айып пул төлөө, акысыз иштеп берүү жана Сибирге сүргүнгө айдоо киргизилген;

б) үй-бүлөлүк маселелер боюнча көчмөн жана отурукташкан уруулар бий, казы сотторунан аттап, уездин начальнигине арызданууга мүмкүнчүлүк берилген. Арыздардын маанилүүрөктөрү аскер-губернатор тарабынан да чечилген;

в) уруулардын байыраак өкүлдөрүнүн жупунараак уруулаштарынын өлтүрүү үчүн, керектүү учурларда, кундан тышкары Сибирге сүргүнгө айдоо укугу берилген;

г) арыздашуучулардын эки тараптын макулдугу менен орус сотуна кайрылуу мүмкүнчүлүгү пайда болгон;

д) отурукташкан калктын казылар сотунун карамагында болгон зындандарды жок кылынган. Алардын ордуна уездик шаарларда кылмышкерлерди камоого түрмөлөр курулган. Генерал-губернаторлука чексиз укуктар берилгендиктен эл арасында “экинчи падыша” деген атка конгон.

Кыргызстандын түштүк аймагы 1886-жылы кабыл алынган «Түркстан крайын башкаруу тууралуу Жобо» боюнча башкарылган. Кыргызстандын түндүк аймактары 1867-жылы чыккан Жобо жана 1891-жылкы «Талаа аймактарын башкаруу тууралуу Жобо» боюнча башкарылып, эч өзгөрүүлөрсүз Улуу Октябрь революциясына чейин башкарылган. Орус падышачылыгына Түркстандын бир бөлүгү кошулгандан кийин, жаңы аймактарды башкаруу үчүн бир гана аскердик башкаруу жетиштүү болгон эмес. Ошондуктан «аскердик башкаруу» «аскердик-элдик» башкаруу менен алмаштырылган. «Аскердик-элдик» башкаруунун түзүмү төмөндөгүдөй болгон: административдик (уездик, облустук башкаруу, генерал-губернаторлук), сот (уездик, дүйнөлүк сот), аскер жана аскер-талаа соттору (областтык сот жана Башкаруучу сенат). Жаңы сот системасы боюнча «туземдик эл» «элдик сотто» өз маселелерин чечишкен.

Сот системасынын жогорку инстанциясы катары уездик же облустук чиновниктер эсептелинген. Жаран айылдык, волосттук бийлердин чечимине канааттанбаган мезгилде жогорку административдик чиновниктерге кайрылууга мүмкүнчүлүгү болгон. Болуштарды, айылдык старчындарды шайлоо менен «элдик сотко» да шайлоо киргизилген.

Түркстан крайындагы шайлоо системасына анализ жүргүзгөн К.К. Пален: «Элдик сотко шайлануучу талапкер элүү башыларды, шайлоо башталган мөөнөткө чейин өз үйүндө сыйлап, мал сойдуруп, өз тарабына тарткан да учурлар кездешкен» деп жазган [3]. Түркстан генерал-губернаторлугундагы жүргүзүлгөн жаңы реформанын мыйзам базасы 1867-жылкы «Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областтарынын башкарууу тууралуу Жобо» жана 1868-жылкы «Талаа облустарынын башкаруусу тууралуу убактылуу Жобо» болгон. Бул документтерге ылайык, көчмөн калктар сот иштерин жүргүзүүдө адатты, ал эми отурукташкан калктар шариятты колдонууга милдеттендирилген. Бийлер соту Кыргызстандын түндүгүндө тараган, ал эми Кыргызстандын түштүк аймактарында отурукташкан, жарым отурукташкан уруулар арасында бий сотунан башка казылар соту да иштеп турган. Формалдуу түрдө соттордун үч катмарлуу иерархиясы киргизилген, алардын карамагына өткөн кылмыштар оордугуна жараша бөлүштүрүлгөн: Бийлердин жекече соту 100 рубльга (5 жылкы, 50 кой)

чейинки иштер; бийлердин волосттук съезди 1 000 рубльга (50 жылкы, 500 кой) чейин; ал эми 1 000 рубльдан жогорку даражадагы маанилүү иштерди бийлердин чукул съезди чечкен [4].

Ошондой эле, жергиликтүү калктын 1886-жылы чыккан «Түркстан крайын башкаруу тууралуу Жобосунун» 141-142-беренелери боюнча соттоого укугу болгон эмес: 1) христиан динине каршы кылмыш; 2) мамлекеттик кылмыш; 3) башкаруу тартибине каршы кылмыш; 4) мамлекеттик жана коомдук кызматтагы кылмыш; 5) мамлекеттик токтомдорго каршы кылмыш; 6) казынанын мүлкү жана кирешелерине каршы кылмыш; 7) коомдук сактануу жана эсенчиликке каршы кылмыштар; 8) коомдук абал тууралуу мыйзамдарга каршы; 9) өмүр, ден-соолук, эркиндик, ар-намыска каршы кылмыштар ж.б. [5]. Саналган кылмыш иштери боюнча элдик сот чечим чыгарууга укугу жок болгон. Ошол эле учурда айылдык бийлердин компетенциясында кылмыштардын бир катар оор түрлөрү кала берген: өлүм үчүн кун; денеге залал келтирүү жана уруп согуу (жыйынтыгында өлүмгө алып келгендерден тышкары); кемсинтүү, ар-намыска шек келтирүү; уурулук; зордуксуз карактоо; алдамчылык жана башкалар. Мындан тышкары айылдык бийлер болуштар менен биргеликте падыша бийлигинин өкүлдөрүнөн көпчүлүк талаш маселелер, кылмыш иштерин, кээ бир учурда адам өлтүрүүнү да «өтө оор эмес иш» катары жашырып, өз ара чечип келишкен. Ушул сыяктуу мыйзам бузуулар үчүн аскер-губернаторлор бийлерди жана болуштарды кызмат ордуна бошотушкан.

1867-жылдан кийин бийлер сотуна кирген жаңылыктардын бири соттун бүтүмдөрүн кагаз бетине түшүрүү болгон. Тарыхта белгилүү болгондой, көчмөн мамлекеттерине сот чечимдерин жазма түрүндө сактоо жат эмес көрүнүш болгон. Бирок, кыргыздардын салттуу бийлер соту бүтүмдөрдү жазма фиксациялоо принцибин карманышкан эмес жана бул жаңыдан киргизген саамалык аркасынан бир катар терс көрүнүштөрдү алып келген. Биринчиден, «элдик сот өкүлдөрүнүн» дээрлик баардыгы сабатсыз болушкан, ошондуктан алар катчыларга муктаж болгон. Катчыларды орустардан же мусулман дин кызматчыларынын катарынан алышкан. Ал эми алар өз учурунда, жаңы кызматтык орундарын кыянаттык менен пайдаланышкан жана паракорчулукка да жол беришкендиги маалым. Падышалык бюрократиялык салтка негизделген сот биринчи кезекте анын терс жагын өзүнө алган. Ал сот жараянынын өтө узакка созулушу болгон. Салттуу сот системасынын негизги өзгөчүлүгү арыздарды тез арада иштеп чыгуу принцибине такыр карама каршы келген жана жаңы системанын негизги кемчилиги болгон. Жаңы түзүлүштөгү соттун дагы бир маселеси психологиялык мүнөздү өзүнө камтыган: уруулаштарынын арасынан чыккан «өз» бийинин ордуна, арыздарды орус чиновниги же такыр башка уруунун бийи териштирген, ошондуктан калк тарабынан сотко болгон ишеним азайган.

Жаңы түзүлгөн сот системасынын ченемдерине ылайык бийлерге расмий түрдө берилүүчү аныкталган бир өлчөмдөгү айлык акы берилген эмес. Ошондуктан алар ар кандай амал менен максималдуу түрдө көп бийлик алууга аракеттенишкен. «Көпчүлүк уезддердин начальниктеринин айтуусунда көчмөн калктардын элдик сотунун өкүлдөрү бийликтин 10 пайыздык өлчөмү менен чектелбейт. Уруулардын таасирдүү адамдары алар аркылуу шайлоодо жеңилген топтордун өкүлдөрүнө жасалма кылмыш иштерин козгоп, мыйзамда жазылбаган салыктарды салып, өздөрүнө таандык 10 пайыздык бийликти алышкан» деп жазат К.К. Пален [6]. Түшкөн арыздардын санына жана өлчөмүнө материалдык жактан бийлер көз каранды болгон, иштин чечиминин 10 пайызы эмес, доогер талап кылган арыздын суммасынан 10 пайызды алуу аркылуу өз байлыгын көбөйтүшкөн.

Г.Загряжский бийлердин мындай махинацияларына байланыштуу төмөнкүдөй окуяны белгилеп өткөн: «Бекбулат жана Доорон аттуу эки бий бирөөлөргө 4 жылкы карыз болуп калышкан. Өз аттарын бергиси келбеген бийлер, эки кыргызды мас кылдырып, мушташууга эликтирүүнү ойлоп табышкан. Доорон бий эки кыргыз менен Бекбулат бийдин үйүнө келет. Бекбулат конокторду жакшы тосуп, бозого ичирип, мас кылдырган. Эки бийдин азгырыгы менен өз ара талаш тартыш чыгып, мушташа кетишет. Эртеси күнү Доорон жана Бекбулат аларды соттоп, көбүрөөк сабалганына 9 ат берүүсүн, ал эми тишинен айрылганы биринчиге 6 ат берүүсүн жана “бийлик” катарында 3 ат өздөрүнө алып ишти ушундайча бүтүрүшкөн» [7].

Орус администрациясы тарабынан киргизилген “бийлерди шайлоо” системасы мурунку бийлердин башкы укуктук негизи болгон легитимдүүлүк түшүнүгүн кыйраткан. Соттор чындыгында администрация тарабынан бекитилип жана байма бай алмаштырылып турган. Орус падышачылыктын бул жыйынтыктарга токтобостон, кыргыздардын юридикалык базасына да өзгөртүүлөрдү киргизе баштаган. Бийлердин съездине XIX кылымдын аяк ченинде өздүк токтомдорунун чыгаруу укугу берилген. Алар «эреже» деп аталып, мурунку каралган иштерди үлгү катары алууга жол берген. Мындай жагдайлардан улам, «элдик соттор» көчмөн урууларынын каада укугунун тараткычтарынын функцияларын аткарган түзүмдөн, мыйзам чыгаруу, «жаңы адатты» түзүүчү органга айланышкан. Ортого чыккан тарыхый жагдайларда кыргыздардын арасында укуктук плюрализм пайда болгон: кылымдардан бери калыптанып келген салттуу адатка каршы жаңыдан түзүлгөн империялык мыйзам, шарият, аз өлчөмдө салттуу адаттын синтезинен ортого чыккан «жаңы адат» турган. Бийлердин чукул съезддери кыргыз сотунун эң жогорку инстанциясы болуп эсептелинген жана ал съездге тиешелүү баардык волост, уезддерге мыйзам чыгаруучу орган функциясын аткарган.

XIX кылымдын 70-80-жылдарда Россияга кошулгандан кийин падыша бийлиги административдик

кайра куруулар менен биргеликте сот системасына да өзгөртүүлөрдү киргизген. Салттуу сот системасын жоюу жергиликтүү калктын нааразычылыктарды жарата тургандыгын түшүнгөн падыша өкмөтү 1867-жылкы Жобо менен сот түзүмүн акырындык менен өзгөртүүнү көздөгөн. Мурун казылар бек, датка, хан тарабынан дайындалган болсо, жаңы система боюнча казылар үч жылдык мөөнөткө шайланган жана областтын аскер-губернатору бекиткен. Төмөнкү администрация өкүлдөрүн шайлоо боюнча жаңы система киргизилгендиги менен коррупциялык иш аракеттер кеңири кулач жайган. Казы макамына ээ болуу үчүн добуштарды сатып алуу, пара берүү кадыресе көрүнүшкө айланган. Казылар, курбашылар, волосттук башкаруучулар, элүү башылар, айыл старосталары шайлоочуларды сатып алууга көп каражат жумшагандыктан, уруулаштырача ошол сумманы кызмат ордунан пайдаланып пара катары кайрадан алууга аракеттенген.

Отурукташкан жана жарым отурукташкан калктар үчүн Туркестан жобосунун 230-беренесине ылайык төмөнкү «элдик казы соттору» уюштурулган: 1) жекече соттор; 2) соттордун съезди; 3) соттордун чукул съезди. [8] Мындан тышкары арыздашуучуларга ортомчулардын соту аркылуу өз арыздарын чечүүгө мүмкүнчүлүк берилген. Эски сот системасындагы соттордун иерархиясы жоюлуп, бардык казылар бирдей даражада болуп калышкан. Казылардын саны жана аларга таандык тилкелер обласстык башкаруучулук тарабынан шайлоолордун алдында аныкталган. Бир волостко бир казы туура келген, казы башка казынын волостунда сот иштерин жүргүзүүгө бөгөт коюлган. Ар бир казы сотуна эки талапкер тандалып алынган жана аскер-губернатор тарабынан бирөө казы макамына, экинчиси орун басары катары бекитилген. 1867-жылкы, 1886-жылкы, 1891-жылкы Жоболорду киргизгенден кийин казылардын сот иштерин жүргүзүү процесси өзгөртүүсүз калган. Сот жүргүзүү мурункудай эле шарият боюнча жүргүзүлгөн жана жазма, буюм, далилдер жана эки күбөнүн көрсөтмөсү талап кылынган. Тараптардын бирөөсүнүн күбөлөрү болбогон учурда актануучу же айыптоочу ант берүүгө мүмкүндүк берилген.

Демек, Түркестанды башкаруу боюнча киргизилген «Жобонун» негизинде административдик башкаруу жана сот системасы падышачылыктын кызыкчылыгына жараша түзүлүп, шайлоо системасы обласстык, уездик башкаруучулардын катуу көзөмөлүндө болгон. Шайлоо учурунда падышачылык империялык кызыкчылыктарды колдогон жергиликтүү өкүлдөрдү өткөрүүгө кызыккан.

Адабияттар:

1. Интернет ресурс: jogorku.sot.kg
2. «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр» Т.2. - Бишкек, 2003. - 167-б.
3. Пален К.К. «Отчет по ревизии Туркестанского края. Народные суды Туркестанского края». - СПб.1909. - 81-б.

4. Буробашов Б.И. «Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.) (Историко-правовое исследование)». - Бишкек, 2009. - 248-бет.
5. Проект положение об управлении Туркестанского края 2 июня 1886г. Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования.-Т.5. - Алматы, 2005. - 59-б.
6. Пален К.К. «Отчет по ревизии Туркестанского края. Народные суды Туркестанского края». - СПб., 1909. - 461-б.
7. Загряжский Г. «Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз». // Материалы для статистики Туркестанского края. - Вып. 2. - СПб., 1874. - 214-бет.
8. Проект положение об управлении Туркестанского края 2 июня 1886г. Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. - Т.5. - Алматы, 2005. - 804-812-б.

Рецензент: д.и.н., профессор Алымбаев Ж.
